

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

L

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горган-Премк, др Ирена Грицкаг, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1994

Biljana Sikimić
(Beograd)

NEKE SPECIFIČNOSTI SRPSKOHRVATSKIH NARODNIH ZAGONETAKA PREMA OPŠTESLOVENSKOM KONTEKSTU*

U radu se analiziraju tri modela srpskohrvatskih narodnih zagonetaka i poredе se s odgovarajućim ruskim i bugarskim materijalom.

U savremenim lingvističkim i semiotičkim analizama slovenskih folklornih tekstova, srpskohrvatske zagonetke nisu adekvatno zastupljene uglavnom zbog nedostupnosti korpusa. Medjutim, u najnovije vreme, pošavši od etimoloških potreba, prikupljen je i sistematizovan sav materijal dostupan u današnjem trenutku i tako dobijen ograničen ali reprezentativan korpus srpskohrvatskih zagonetaka¹.

Paremiologija je danas okrenuta najvećim delom ka semantici i tek povremeno se dotiče komparativnog aspekta, pa tako podrazumeva sinhroni pristup. Dijahroni pristup paremijama uopšte, a posebno slovenskim, i sa metodološke i sa praktične strane ostavlja istraživačima niz otvorenih pitanja.

Proces kreiranja zamene denotata, ali i ostalih delova teksta zagonetke, teče tako što se denotat zamenjuje ili metaforom/metonimijom², što je problem logičke prirode, ili nekom leksičkom transformacijom, *parememom*³, i tako postaje etimološki problem⁴. Oštre granice između apelativa, onima i parememe nema zbog paretimoloških preobličavanja. Ovaj proces je ponekad rezultat stanja u kome sama metafora/metonimija nije dovoljna, pa su nužne i fizičke transformacije teksta, kako to pokazuje i Levinov princip kompenzacije (Levin 1978:302—304): tako inoviran tekst postaje etimološki interesantan.

Svako pojedinačno etimološko rešavanje leksičkih problema u tekstovima ove vrste neophodno je obaviti na nekoliko ravni:

* Rad je izložen na XI međunarodnom kongresu slavista u Bratislavi 1993. pod naslovom *Mesto srpskohrvatskih narodnih zagonetaka u opšteslovenskom kontekstu*.

¹ Korpus je detaljnije analiziran u: Sikimić 1993.

² O drugim mogućnostima zamene denotata u: Sikimić 1994.

³ Termin uveden u: Sikimić 1993:15 i podrazumeva leksemu koja se ne javlja van paremiološkog teksta. Za isti sadržaj Volocka 1989. i 1991. koristi termine *okazionalizam* i *okazionalna nominacija*.

⁴ Etimološki postupak prilikom rešavanja parememe blizak je već uočenom problemu onima u folklornom tekstu. Tako Marojević 1988:279 pri ispitivanju onima u folklornom tekstu razlikuje tri sinhrona preseka: 1. prvobitnu ili primarnu, 2. folklornu, i 3. naknadnu ili sekundarnu interpretaciju onima.

- a. etimologija lekseme u okviru datog jezika;
- b. etimologija segmenta teksta, ako je tekst složen;
- c. u okviru integralnog teksta.

Posle ovakve analize na najnižem nivou, *nivou same varijante* u kojoj je leksema obeležena, slede nivou *rekonstruisanog modela zagonetke* sa okupljenim svim poznatim varijantama na odgovarajućem jeziku⁵, i *opšteslovenskog korpusa istog modela zagonetke*. Ovako postavljen problem dalje ukazuje na potrebu za rekonstruisanjem modela teksta na opšteslovenskom nivou⁶. Etimološki postupak ne bi smeo da izgubi iz vida usku povezanost teksta zagonetke sa tekstovima drugih malih formi folkloru, pre svega basmi i poslovice. Tek ovako višeslojno etimološki osvetljena pojedinačna leksema relevantna je za dalja zaključivanja.

Pouzdanе rezultate dali bi tek makro projekti koji bi prvo objedinili jednojezične korpusе i zatim se na osnovu njih izradili opšteslovenski korpus⁷ tekstova zagonetka i drugih malih folklornih vrsta. Iako je odavno uočena potreba za semantičkim rečnikom zagonetaka⁸, dijahroni pristup bi ovakav projekat dopunio i zahtevom za vođenje računa o etimološkim faktima.

Sledeći zapažanja V. V. Ivanova 1969. o značaju etimoloških figura za rekonstrukciju teksta, shvatanje same etimološke figure kao primarne u odnosu na njen leksički sastav dovodi do zanimljivih rezultata kako u etimologiji teksta tako i etimologiji lekseme u sastavu istog teksta⁹.

Lingvističke mogućnosti za dataciju teksta najčešće su leksičke prirode¹⁰: tako npr. arhaizmi ukazuju na veliku starinu. Novije pozajmljenice su retke u starim modelima, zbog čvrste metričke strukture teksta. Češća upotreba pozajmljenica ne mora odmah da ukazuje na noviji model, mada je to skoro obavezno kod nagomilavanja turcizama.

Tvorbena raznolikost slovenskog leksičkog materijala u okviru istog modela zagonetke nije posledica tvorbene slobode i proizvoljnosti već dijahrone i dijatopijske raslojenosti zapisa. Za takvu raznovrsnost postoji potencijal unutar teksta, koji je najlakše prepoznati ako se javi u nekom od oblika ekstenzije.

Etimološki rakurs mora da ima u vidu dijahrono izvrnut model zagonetke: tako inovacije u modelu prilikom analize dolaze na prvo mesto. U najvećem broju slučajeva najstarije potvrde teksta su etimološki jasne, jer je u pitanju 'plitka' transformacija. Modeli zagonetaka za koje ovo ne važi, koji su 'dubin-

⁵ Na mogućnosti proučavanja varijanata i transformacija 'bazične' zagonetke ukazuje Köngäs Maranda 1978.

⁶ Etimološkom analizom se dalje uočavaju specifični opšteslovenski tvorbeni postupci na nivou leksema i na nivou oblikovanja teksta.

⁷ Potpuna slika dobila bi se tek uklapanjem i u balkanski korpus tekstova zagonetaka.

⁸ Zalažanja u ovom pravcu up. npr. u: Levin 1978:284 i Volocka 1983.

⁹ U daljem tekstu termin *ekstenzija* podrazumeva razne vrste ponavljanja, tautologija i etimoloških figura koje se paradigmatično javljaju bilo u rekonstruisanom modelu zagonetke bilo samo u nekim njegovim varijantama. Sadržaj našeg termina blizak je poimanju *tautologije* kao eksplicitno i implicitno realizovanog ponavljanja (повтор), koje u zagonetkama ima sugestivnu funkciju i igra ulogu došapnutog rešenja ('подсказка') pri odgonetanju, kao u Golovačeva 1993:204—205.

¹⁰ Moguća je dijahrona datacija teksta zagonetke nezavisno od lingvističkih faktora, najjednostavnije prema denotatu: nova realija ili očišćen hrišćanski uticaj.

ski' transformisani, na opšteslovenskom planu obično pokazuju isti tip leksičkih transformacija / ekstenzija. Ovi modeli zabeleženi su u velikom broju varijanata i 'ključni' su po denotatima: 'čovjek; domaća životinja' i može se pretpostaviti njihovo magijsko poreklo. Zamene denotata su tvorbeno povezane. Veliku starinu pokazuju modeli zagonetaka koji sinhrono deluju kao šaljivi (npr. 'pozajmljivanje nekog predmeta'), a leksičke transformacije su druge vrste: tvorbeno nepovezane. Veliku starinu ili verovatnije — veliku propulzivnost — imaju i modeli erotskih zagonetaka kojima zbog efekta izneverenog očekivanja nije potrebna dodatna transformacija.

U dosadašnjoj lingvističkoj i folklorističkoj literaturi bili su analizirani jednostavniji modeli zagonetaka sa brojnim varijantama. Pokušaćemo da pokažemo kako se i neke na prvi pogled različite varijante zagonetaka na slovenskom planu mogu grupisati u jedinstven model.

I. Ekstenzija primarna za tekst (princip konzervativnosti ekstenzije)

1. Identifikovanje južnoslovenskih varijanata¹¹ zagonetke sa denotatom 'skupljanje sena, tj. kosači i vile' kao istog teksta¹² sa ruskim varijantama sa identičnim denotatom, olakšano je istim denotatom i postojanjem ekstenzije — etimološke figure uprkos različitom etimološkom sadržaju. Osim takve etimološke figure zajednički je etimološki sadržaj jedne od zamena delova kompleksnog denotata¹³:

Vijale se vijalice
i za njima *roguljice*,
što vijalice saviše,
roguljice oteše. Obradović 1895:2

vijale se	vijalice	: roguljice	Obradović 1895:2
vijale se	vijalice	: rogatice	Stakić 1887:239
vijaju se	vijalice	: sokolice	Grbić s.a. 329/5
viju se	vijanice	: vilanice	Vuković 1890:86
viju viju	vijavice	: rogatice	Milosavljević 1913:375
vije se	vijenica	: rogodice	Debeljković 1897:3
izvile se	vijuljice	: rogljice	Novaković 1877:206

Bez etimološke figure:

Vijavice pokupile pijavice Popović 1897:3

Etimološka figura u bugarskoj potvrđi:

¹¹ Varijante su zabeležene na celoj srpskohrvatskoj teritoriji.

¹² O redundantnim toponimima u ovom modelu zagonetke v. u: Sikimić 1994:324—325.

¹³ U daljem tekstu se prvo navodi jedna integralna varijanta zagonetke, a zatim slede ostale skraćene varijante.

Вия, вия виятици
по Ѓьорсви полтници,
излезная виятици,
улезная *рогатици*.

Stojkova 1970:354

Ruske varijante istog teksta imaju četiri zamene denotata, od kojih su prva dva vezana etimološkom figurom, a treći se etimološki poklapa sa južnoslovenskim: *roguljice, rogatice, rogodice, rogljice, rogatici* : *рогатинка, рогатики, рогатый, рогатыня, роговатики* (tako da su sh. *sokolice, vilanice* sekundarne):

Бегунки бегут,
скрыпульки скрыпят,
роговатики везут
маховатики колотят.

Saharov 1885:232

Бегунки бегут
скрыпунки скрыпят : роговатики : моховатик Sadovnikov 1959:153

Побегунчики бегут,
покатунчики катят : рогатики : хохлатики Sadovnikov 1959:153

Везут везунчики,
ползут ползунчики : рогатый : косматый Sadovnikov 1959:153
: рогатыня : богатыня Sadovnikov 1959:153

Текушки текут,
бегушки бегут : Волынский князь Sadovnikov 1959:153

Бегут бегунчики : катунчики : рогатинка : мохнатинка
Sadovnikov 1959:153
рогатинка : пузатинка Sadovnikov 1959:153

Na osnovu izložene gradje može se predložiti sledeća fragmentarna rekonstrukcija praslovenskog teksta zagonetke o 'kosidbi i skupljanju sena': neki glagol kretanja¹⁴ razvijen je u etimološku figuru; ovako kreirani deverbal dalje se zvukovno slaže sa izvedenicom od **rogъ*. Na južnoslovenskoj teritoriji to je verovatnije glagol **viti* nego **vějati*. Ovo sugeriše i etimološka veza alatke za skupljanje sena *vile* i glagola *viti* (ERHSJ s.v. *vile*). Semantička veza 'roga/rogoва' i 'vila' nesporna je očigledno i na opšteslovenskom planu.

2. Model zagonetke sa kompleksnim denotatom 'kokoška sedi na jaji-ma'¹⁵ pruža mogućnost za arealna razgraničenja srpskohrvatske jezičke terito-

¹⁴ Up. Levinovo zapažanje da kada su u pitanju glagoli u zagonetkama „в случае, когда легко указать родовой глагол, наиболее разумно перейти к нему, например, ревет ← издает (громкие) звуки“ (Levin 1978:313).

¹⁵ Sadnik 1953:90—92, na osnovu južnoslovenskih primera smatra da je za ovaj model zagonetke primaran denotat 'zvezda Danica i Mesec'.

rije po kriterijumu teksta: u pitanju je rekonstrukcija teksta sa više paralelnih podmodela, koji se arealno praktično ne preklapaju. Tako je tekst br.1 karakterističan za južnoslovenski prostor zapadno od zone prizrensko-timočkih govora i ruske varijante (uslovno 'zapadne' varijante), a tekst br.2 za prizrensko-timočke govore, makedonski i bugarski (uslovno 'istočne' varijante).

1.

Sedi vila više vira
čeka sinova
iz bijelih gradova.

Novaković 1877:87

Сидит *кѣй* на *кѣях*,
на двенадцати городах.
Кличет сына Самарина
из Бела-города.

Митрофанова 1968:43

2.

Sedi *Kanja* pa se klanja,
čeka mrtvi da se dignu.

Koželjac 1989:75

Predložena rekonstrukcija i arealno razgraničenje počivaju na utvrdjenim stabilnim segmentima teksta:

1. Prvi stabilni glagol, *sedeti*, ne razvija ekstenziju¹⁶.

2. Drugi stabilni glagol u južnoslovenskim varijantama je *čekati/čakati, a u ruskim sinonimno *ждать* (psl. *žbdati).

3. Zapadne južnoslovenske varijante imaju stabilan lokus vezan za drugi denotat¹⁷: psl. *bělъ gordъ (SP s.v.), tako se rus. *белые горы* može smatrati za sekundarno¹⁸.

4. Smena *živi/mrtvi* kao zamena drugog denotata može biti sekundarna, ona je dominantna u istočnoj južnoslovenskoj oblasti i ruskim potvrdama, a u zapadnoj jsl. oblasti uglavnom u potvrdama iz Srbije.

5. Ekstenziju pokazuje samo zamena osnovnog denotata ('kokoška') i to u dva pravca: 'mesto' (u zapadnim varijantama) i 'glagol' (u istočnim varijantama).

Prilikom analize ove zagonetke postavlja se problem zamene prvog denotata i da li je veza sa zoonimom sekundarna¹⁹, zbog mogućnosti da je u

¹⁶ Ovakva ekstenzija je očekivana na srpskohrvatskom materijalu. Tako se u modelu zagonetke sa kompleksnim denotatom 'ovce u toru, kurjak i pas', odnosno 'ovca, ovan i janje' ovaj glagol sekundarno ekstenzivira: *sjeda sjedi u Sjedinu gradu...* Novaković 1877:150, odnosno *Sjedi sjeda u sjedinu gradu...* Zovko 1930:154. ERHSJ opravdano parememu *sjeda* beleži s. v. *sjesti*, ali je ne komentariše. U ostalim, ne previše brojnim varijantama ovog modela zagonetke, ekstenzija izostaje.

¹⁷ Na srpskohrvatskom materijalu denotat 'jaje' najčešće pokrivaju 'posuda', tvrd materijal' ili 'loptast predmet'.

¹⁸ U srpskohrvatskim narodnim zagonetkama *gora* kao zamena denotata shvata se isključivo kao 'šuma', tako ona u zbirci Novaković 1877 zamenjuje sledeće denotate: 'kosa/brada' 45, 237, 'konoplja' 95, 'runo' 147, 'krzno' 207, 'kašika' 118, 'drvo' 42 i 'strnište' 216. str.

¹⁹ Veza za antropomorfnim apelativom i ženskim ličnim imenom je sekundarna, uslovljena je rimom. Ovakva tendencija već je uočena na ruskom materijalu, up. Levin 1978:293, 304.

pitanju prvobitno magijski tekst²⁰. Ruski apelativ *кни́* 'štap' može se smatrati za sekundaran²¹. Zoonimi se, međutim, ipak paradigmatski javljaju na mestu zamene denotata u ruskim varijantama:

Сидел <i>птѧх</i> на белых горах	Mitrofanova 1968:41
Сидит <i>птица</i>	Mitrofanova 1968:41
ali i: <i>монах</i>	Mitrofanova 1968:41

Brojne 'zapadne' srpskohrvatske varijante bez ekstenzije²² i bez segmenta *živ/mrtav* mogu se objasniti tabuisanim pominjanjem *smrti*.

Srpskohrvatske 'zapadne' varijante:

Sedi *čajna* na *čajnome* gradu,
čeka mrtvih s onog sveta. Novaković 1877:86

Čajna leži na *čajnome* panju,
čeka mrtve, dok izvede žive. Novaković 1877:86

Sedi *čajnik* na *čajnoj* gori,
te mi više mrtve duše sa onoga sveta. Bušetić 1901:2-7

*Čam čami*²³ na *čaminim* vratima,
mrtve gleda, žive čeka. Novaković 1877:86

²⁰ Posebno svetlo na poreklo ove zagonetke baca 'mitološka' pesma iz Leskovca:

Sedi kanja pa se klanja,

Čeka mrtvi da živeju,

Čeka mrtvi da živeju.

Oživeše, proleteše,

Oživeše, proleteše.

Jedan vika: „Daj mi vodu!“

Drugi vika: „Daj mi vodu!“

Treći vika: „Daj mi žito!“

Dordević 1990:6

Grafenauer 1937:284 diskutujući o problemu 'hrišćanskih basni' navodi dva latinska zapisa basme 'protiv krvarenja'. Prvi iz IV—V veka:

Stupidus in monte ibat, stupidus stupuit(...)

i nešto pozniji:

Stulta femina super fontem sedebat

et stultum infantem in sinu tenebat(...)

U obe ove basme, poznijoj nemačkoj iz 11. veka (koju Grafenauer 1937:284 poredi sa navedenim latinskim) uočava se strukturna sličnost sa analiziranom slovenskom zagonetkom: etimološka figura (*stupidus stupuit*), odnosno ekstenzija (*stulta femina: stultum infantem*), relacija 'majka': 'dete', lokusi: *in monte, super fontem* i glagol 'scediti'. Up. u ovom smislu i početak basme 'od metaljke' iz istočne Srbije:

Sedla božja majka

na stolov'n kamen(...)

Radenković 1982: 153

²¹ U do sada ponuđenim etimološkim rešenjima za psl. **kyb* ne nalazimo moguću vezu sa glagolima **čajati*/*kajati*, odnosno onomatopejski motivisanim ornitonimima.

²² Dominiraju pseudoantroponimi, up. Sikimić 1994:321.

²³ Formula preuzeta iz zagonetke o 'pečurki':

Čam čami u svetoj gorici na jednoj nožici.

Novaković 1877:167.

Čučur čučī²⁴ na vr kuće,
čeka Jurja iza gorja.

Obrađović 1895:13

Sjedi maja na domaji
i očekuje svojih sinova iz bielih gradova.

Vuković 1890:72

Kao polazište za etimologiju zamene denotata u navedenim varijantama može se pretpostaviti psl. glagol *čajati 'čekati'. Ovo praslovensko značenje inače nije očuvano u savremenom srpskohrvatskom, ali jeste u spomenicima iz 12—15. veka i u folkloru (prema RJAZU s.v.). Postoje indicije o etimološkoj vezi psl. *čajati i *čakati/čekati (SP s.v. *čakati/čekati), što dalje ukazuje na, u folkloru uobičajenu, kontaktnu sinonimiju inače etimološki srodnih glagola.

Drugo polazište u analizi može biti ornitonim koji zamenjuje drugi ornitonim ili ceo genus²⁵. Etimološke figure nema ako se pretpostave psl. *čajati i *čajbka, SP s.vv.: glagol se tumači od ie. *kūē(i)-, dok je ornitonim onomatopejskog porekla, i. e. *kē. SP ne beleži srpskohrvatske potvrde ovog ornitonima, mada Hirtz, 1938 s.v. čajka 'Coelus monedula', donosi potvrde iz Slavonije i Srema.

ESSJa dozvoljava rekonstrukciju psl. *čaja, uz *čajica, *čajik, *čajbka, ali opet bez srpskohrvatskih potvrda. I ESSJa pretpostavlja onomatopejsko poreklo beležeći uzgred Briknerovu pretpostavku o mogućoj vezi sa glagolom *čajiti.

Druga grupa varijanata iz prizrensko-timočke oblasti nadovezuje se uz bugarske potvrde:

Sedi Kanja na kamenje,
čeka mrtvi da izlaze.

Đorđević 1899:186

Sedi kajina na kajinem delu,
čeka mrtve s onog sveta.

Milosavljević 1913:373

Sedi Kanja²⁶, te se klanja,
čeka mrtvi da živeu.

Nikolić 1910:381

²⁴ Up. i u 'istočnoj' varijanti: Čučī kanja, pa se klanja... Riznić 1899:2—5.

²⁵ Ovo bi bio izuzetak na srpskohrvatskom materijalu. Ornitonim koji bi bio zamena drugog ornitonima nije potvrđen u zborniku zagonetaka Novaković 1877, ali ima slučajeva da zamenjuje neki drugi zoonim (istaknuto masnim slovima): čavka/čavčica 'oko' 157, 'papuča' XX, 'zvezda' 129; čevrljuga 'zvezda' 218; čuk 'mlin' 133; golub 'dim' 42, 'žetelac' 52, 'sneg' 213, 'raonik' 191, 'mesec' 32, 'viljuška' 19, 'čunak za tkanje' 241; koka 'oko' 157, 'zub' 66, 'sneg' 212, 'lonac' 55, 'lula' 228, 'devojka' 40, 'puška' 65; kokot 'zvono' 59, 'češalj' 237; kos 'zora' 64, 'kosir' 101, 'mesec' 129; kukavica 'Đurđevdan' 49, 'zima' 61; labud 'sneg' 213; orao 'ovan' 148, 'semenka' 205, 'dan' 32, 'godina' 32, 'rgovac' 225; patka/patak 'mlin' 135, 'lada' 111, 'razboj' 190; pile 'snop' 105, 'dan' 31, 'nedelja' 32, 'zub' 66; ptica/tical/tič 'kantar' 84, 'sneg' 213, 'pčela' 188, 'barka' 6, 'igla' 69, 'dukat' 47, 'zmija' 63, 'mesec' 32, 'sunce' 218, 'grozd' 36, 'srp' 214; senica 'čuma' 239; svraka 'post' 174, 'drljača' 47; vrana 'grozd' 36, 'kazan' 82, 'žaba' 50, 'razboj' 190, 'strnište' 216, 'oko' 156; vrabac 'katanac' 85, 'mlin' 134, 'dan' 32, 'čuma' 239 i žuna 'kosa za košenje' 98 (broja iz zamene denotata ukazuje na stranicu u: Novaković 1877).

²⁶ U napomeni uz kanja autor beleži da se čuje i kalja. On smatra „da su reči kanja i kalja došle od lončarske poslovičke reči kaljča koja znači kokoš“.

Sedi *kanja* pa se *manja*,
čeka mrtvi da se dignu.

Bovan 1980:98

Sedi *kučka* te *kukuje*
čeka mrtve da živuju.

Srećković 1894:5

Ovako i bugarske varijante:

Седи *кая*, та се *кае*,
чека мртви да излезнат.

Stojkova 1970:250

Седи *каня*, та се *кланя*

Stojkova 1970:250

Imajući u vidu semantičku opravdanost — za etimologiju 'istočnih' južnoslovenskih potvrda može se pretpostaviti ekstenzija glagola **kajati*. U etimološkoj literaturi nedovoljno rasvetljen odnos prasllovenskih glagola **kajati* i **čajati* ovom vezom dobija drugačije svetlo. I u ovom slučaju fraganje za ornitonimom daje rezultate, međutim u pitanju je druga vrsta ptice ('*Buteo buteo*'), tako Hirtz, s.v. *kajna*, beleži *kanj*, *kanja*, *kanjac* itd. ESSJa, s.v. **kan'a*, sklon je onomatopejskom poreklu, mada napominje da je u pitanju prilično staro obrazovanje²⁷.

II. Ekstenzija sekundarna za tekst

3. Ekstenzija se može javiti i kao srpskohrvatska inovacija. Ona tada odražava aspekt 'ornamentalnosti' teksta i redundantnosti ovako ponudjene informacije.

Ekstenzija sa karakteristikama deminucije, koja se javlja u modelu zagonetke sa denotatom 'krmača i prasići', u obe zamene kompleksnog denotata, nije primarna za model²⁸:

Ardovići vino piju,
a *ardov* im peva.

Mijatović 1908:3-1

²⁷ ESSJa s. v. **kan'a* kao jedno od značenja sh. *kanja* beleži i 'kokoška' preuzimajući to iz RSANU, s. v. Međutim, od dve navedene potvrde u RSANU, prva se odnosi na zamenu denotata u analiziranoj zagonetki, a druga na naziv dečije igre. U ovom slučaju u pitanju je previd obrađivača RSANU jer je genitiv igre shvaćen kao nominativ, primer je trebalo navesti pod *kanjo*: '*kanje*: jedino dite bude kvočka (...)' Jedno dite bude kanjo. Kanjo stane spram kvočke...' Lovretić 1902:65. U drugim srpskohrvatskim opisima iste igre (u pitanju je u slovenskom svetu poznata dečija igra, tako rus. в *коршунна*, detaljnije o ovoj igri u: Sudnik-Civjan 1980:282) ovaj lik je npr. *kobac* odnosno *soko*, u svakom slučaju 'ptica grabljivica'.

²⁸ Ovakav tip ekstenzije karakterističan je za magijski tekst i lako se uočava na materijalu srpskohrvatskih basni, up. u basmi 'od ruse': *pošla rusa s rusići...* Radenković 1982:110. Za druge varijante ovog produktivnog modela up. npr. Radenković 1982:166; 179; 279; 282 itd. U pitanju je stari indoevropski model sakralnog teksta, tako u starosaksonskoj basni 'protiv crva': *gang hit nesso midnigun nesisiklinon* 'beži crve sa devet crvica', Schmitt 1967:291.

Primerice magijskog teksta sa etimološkom figurom v. u: Sikimić 1994a.

ardov ardovići	Mijatović 1908:3-1
ardov ardošica ardovčiči	Mijatović 1913:5
ardovka ardovčiči	Mijatović 1913:5
carka carevići	Mijatović 1913:43
kalja kaljevići	Mijatović 1913:30

Sve navedene potvrde su iz Levča ili okoline. Ostale srpskohrvatske potvrde ovog modela zagonetke paradigmatički kao zamenu denotata 'svinja' uglavnom imaju 'posuda'²⁹:

*Raduljići vino piju,
a bačvica popijeva.* Kordunaš 1896:133

ardovina svinječiči	Obradović 1895:10
sudić male vinode	Vuković 1890:48
bačva carevići	Srećković 1894:9
bačva grdovi	Mijatović 1913:9
bačva buričiči	Mijatović 1913:6
bačva biribići	Obradović 1895:2
bičva mrtvolozji	Obradović 1895:7
galica sitni raci kataraci	Obradović 1895:10

Drugi deo kompleksnog denotata, 'prasići', pokazuje doslednu deminutivnost, koja se postiže ne samo morfološkim sredstvima već i sintagmatskim (*male vinode, sitni raci*). U ovom slučaju folklorni tekst dozvoljava i derivaciono sintagmatsku paradigmaticu. Iz drugih modela zagonetaka preuzete su neke pareme (*biribići, vinode, raci kataraci*).

²⁹ Ovo potvrđuju slovenske, balkanske i baltičke varijante ovog modela zagonetke, sve sa istim denotatom. Ruske varijante kao zamenu drugog dela kompleksnog denotata imaju antropomorfni apelativ:

Бочка стонет	Sadovnikov 1959: 119
бояре пьют.	Sadovnikov 1959: 119
а бояре мед пьют.	Sadovnikov 1959: 119
барчата пьют.	Sadovnikov 1959: 119
Бочка пришла и стала, а барчата педят.	Sadovnikov 1959: 119
Бочка стоит	Sadovnikov 1959: 119
Миряне пьют.	Sadovnikov 1959: 119

Tako i rumunska potvrda:

Boierii beu, și butea geme. (Bojari piju a bačva jeca.)	Niculescu 1991:116
---	--------------------

letonska:

Buca dzid, a dzaroji na dzid. (Bačva peva, a pijači ne pevaju.)	Ulanowska 1892:(211)
--	----------------------

Ekstenzija u relaciju star : mlad sekundarna je za model, čak je kao inovacija izolovana i u odnosu na celokupni srpskohrvatski materijal. U posmatranom mikroarealu ovakav razvoj tekao je u dva pravca: ka lančanom nizanju *muško:žensko:mlado* (*ardov:ardošica:ardovčići*) umetanjem još jednog segmenta u kompleksni denotat ('vepar') i dominaciji efekta ekstenzije nad semantičkim zahtevima samog teksta. Tako nastaju varijante *carika : carevići*³⁰ i *kalja : kaljevići* u kojima prva zamena denotata nema očekivano značenje 'posuda'.

Ova ekstenzija je u istom mikroarealu (Levač) inkorporirana i u neodgovarajući model zagonetke³¹, menjajući mu denotat u 'krmača i prasići':

Drndaš trči, *drndašići* ga pude:
ili lezi drndašu ili beži kuda znaš.

Mijatović 1908:156-3-1

Etimološke reperkusije ovako shvaćenog materijala mogu biti vrlo zanimljive: *grdovi* (iz istog mikroareala) paretimološki se naslanjaju na *ardov*. ERHSJ, s.v. (*h*)*ardov*, ovu leksemu objašnjava kao „balkanizam mađarskog podrijetla“, tako i Hadrovics 1985 sv. *hordov, hardov, ardov* (sve u značenju 'Weinfaß') bez navodjenja leksema iz zagonetaka. Uklapanje u paradigmatski niz 'posuda' dozvoljava da se za navedene varijante teksta prihvati ova etimologija. Kako je u pitanju relativno novija pozajmljenica, to je još jedan dokaz da je iz nje razvijena ekstenzija sekundarna.

Izbor baš ove lekseme u nizu naziva za 'posudu', umesto očekivanog *bačva*, mogla bi da se objasni svešću o postojanju lekseme *jardovina* 'slanina' (u tajnom jeziku u Paraćinu, RSANU s.v. *jardovina*)³². U etimološkoj literaturi ova leksema do sada nije obradjivana. Imajući u vidu dosadašnja saznanja o poreklu leksike iz srpskohrvatskih tajnih jezika, nameće se veza sa rumunskim *lard* (Transilvanija i Banat), odnosno arumunskim *lărdie* u značenju 'slanina' (Cioranescu 1966 i Papahagi 1963 s.vv.)³³.

Na srpskohrvatskom jezičkom materijalu dijahrono inoviranje prema rekonstruisanom prototipu teksta zagonetke globalno teče u dva pravca:

1. 'analitizam' → sklonost ka formalnom ekstenziviranju,
2. 'sintetizam' → sklonost ka tvorbeno-sintagmatskom kondenzovanju.

'Sintetizam' se ogleda u dominaciji semantički motivisanih zoonima, kada jedna leksema pokriva najmanje dva sema: 'vrstu' domaće životinje³⁴ i

³⁰ U ovom primeru se već može govoriti o folklornoj formuli: tako se vezom *car:carici* zamenjuju 'stog i snopovi' (Novaković 1877:215) i 'šipak' (Novaković 1877:242).

³¹ Ovaj model zagonetke, sa uobičajenim denotatom 'san' inače ne poznaje ekstenziju ovog tipa, up.:

Otud ide *domrdaš*,
ili lezi, da mu daš,
ili beži, kud god znaš.

Novaković 1877:197

³² Teza o vezi leksike zagonetaka i leksike tajnih jezika već odavno je prisutna u paremiološkim radovima (up. npr. Grzybek 1987:16), međutim, navedeni primer nije u funkciji argumentacije ove teze.

³³ Semantička veza 'svinja' ↔ 'slanina' produktivna je u tajnim jezicima. Tako se potvrde iz Srema: *žvanja* 'slanina' i *žvanjče* 'svinjče' (RSANU s. vv.) mogu etimološki uverljivo objasniti iz nemačkog *Schwein* u istom značenju.

³⁴ Time informacija o denotatu izostaje, up. Levin 1978:310.

njenu 'boju', a u slučaju zamene denotata *vo* ili *bik* često i postojanje 'rogova'³⁵. Takvim zoonimima kao zamena denotata u dominantnom broju slučajeva nije potreban kvalifikator³⁶.

Medjutim, oba ova pravca svode se na isto, na postizanje spoljašnjeg efekta. Oni ne doprinose informativnosti teksta i u suštini oba su redundantni za model (svodeći se na obogaćivanje *teksture*, ne tangirajući sam *tekst*, po Dandisovoj terminologiji³⁷). Evolucija u nekom od ovih pravaca može da dovede do narušavanja jedinstvenog modela zagonetke i sekundarnog teksta.

IZVORI I LITERATURA

- Bovan, V.
1980 *Narodna književnost Srba na Kosovu, Narodne zagonetke*, Priština.
- Bušetić, T.
1901 *Zagonetke, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 70/2.
- Cioranescu, A.
1966 *Diccionario etimológico rumano*, Terrefife.
- Даль, В.
1882 *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, I—IV, С.—Петербург — Москва.
- Debeljković, M.
1897 *Zagonetke, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 10/6.
- Đorđević, T.
1899 *Srpske narodne zagonetke (iz Pirotskog kraja), Karadžić I/9—10, Aleksinac*, 185—186.
- Đorđević, D.
1990 *Narodne pesme iz leskovačke oblasti*, Beograd.
- ERHSJ
1971—74 Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—IV, Zagreb.
- ЭССЯ
1974—93 *Этимологический словарь славянских языков*, 1—19, Москва.

³⁵ Ilustrativan primer dat je u: Sikimić 1994:322.

³⁶ U zbirci Novaković 1877: samo *konj* 'noga' XX, 'kašika' 54 i 'orah' 156. Sa kvalifikatorom: *dorast konj* 'orah' XX; *konj bez glave* 'lada' 111; *konj bez ulara* 'čun' 240 i *mrtav konj* 'mravinjak' 138. Kondenzovano: *bijelac* 'luk' 121; *doro* 'mesec' 130; *dogo* 'golub' 32, 'mesec' 130; *sivac* 'grmljavina' 34, 'kosa za košenje' 98, 'mesec' 130; *vranac/vrančić* 'kantar' 6, 84, 'vatra' 16, 'kaca' 86, 'luk' 121, 'motovilo' 137, 'kuća' 210, 'vratio' 24, 'kokoška' 163, 'vatra' 234 i *zelenko* 'mesec' 130. U navedenoj zbirci zagonetaka uočavaju se kao pravilnost denotat 'mesec/grmljavina' i njegova najčešća zamena *sivac*. Tako je *sivac* npr. u: Mileusnić 1901: 11—105 'mesec'; Mijatović 1908:3—3 'mesec'; Popović 1890:71 'sunce'; Vuković 1890:62,29 'grmljavina'; Vuković 1890:71 'mesec'. Iste denotate, 'mesec/grom' u ruskim zagonetkama pokriva *снѣгъ жеребѣцъ*, v. Dalj s. v. *жеребѣцъ*.

³⁷ Up. Grzybek 1987:9.

- Головачева, А. В.
1993 Картина мира и модель мира в прагматике заговора, *Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Заговор*, Москва, 196—211.
- Grafenauer, I.
1937 Najstarejši slovenski zagovori, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32, Maribor, 275—293.
- Grbić, I
s.a. Razna etnografska gradja, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 329.
- Grzybek, P.
1987 Überlegungen zur semiotischen Rätselforschung, *Semiotische Studien zum Rätsel, Simple Forms Reconsidered II*, Bochum, 1—37.
- Hadrovics, L.
1985 *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest.
- Hirtz, M.
1938 *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*, Zagreb.
- Иванов, Вяч. Вс.
1969 Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках, *Этимология 1967*, Москва, 40—56.
- Левин, Ю. И.
1978 Семантическая структура загадки, *Паремнологический сборник*, Москва, 283—314.
- Кёнгэс-Маранда, Э.
1978 Логика загадок, *Паремнологический сборник*, Москва, 249—282.
- Kordunaš, M. B.
1896 Srpske narodne zagonetke iz Gornje Krajine, *Bosanska vila*, Sarajevo, 133—134, 146—147.
- Koželjac, Lj. Rajković
1989 *Timočke poslovice, izreke i zagonetke*, Niš.
- Lovretić, J.
1902 Otok: dječije igre, *Zbornik za narodni život i običaje* VII/1, Zagreb, 57—81.
- Marojević, R.
1988 Dva metoda rekonstrukcije folklornog teksta, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 17/1, Beograd, 279—285.
- Mijatović, S.
1908 Zagonetke, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 156/3.
- Mijatović, S.
1913 Srpske narodne zagonetke i pitalice, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 216.
- Mileusnić, S. D.
1901 Srpske narodne zagonetke, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 74/11.
- Milosavljačić, S.
1913 Običaji srpskog naroda iz sreza homoljskog, *Srpski etnografski zbornik* XIX, Beograd, 1—442.
- Митрофанова, В. В.
1968 *Загадки*, Ленинград.

- Niculescu, R.
1991 *Ghicitori*, București.
- Nikolić, V.
1910 *Iz Lužnice i Nišave, Srpski etnografski zbornik XVI*, Beograd, 1—503.
- Novaković, S.
1877 *Srpske narodne zagonetke*, Beograd i Pančevo.
- Obradović, M.
1895 *Zbirka srpskih narodnih zagonetaka iz Bosne, Prosvetni glasnik XVI*, Beograd, prilog 1—21.
- Papahagi, T.
1963 *Dicționarul dialectului aromin*, București.
- Popović, D.
1897 *Zagonetke i pitalice iz Krajine i Lužnice, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 14/2.
- Radenković, Lj.
1982 *Narodne basme i bajanja, Niš-Priština-Kragujevac*.
- Riznić, S. M.
1899 *Zagonetke iz Niša i niške okoline, zagonetke iz Pirota i okoline, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 35/2.
- RJAZU
1880—1975 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—XXII*, Zagreb.
- RSANU
1959—89 *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, A-nedotruo*, 1—14, Beograd.
- Schmitt, R.
1967 *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden.
- Sadnik, L.
1953 *Südosteuropäische Rätselstudien*, Graz-Köln.
- Садовников, Д. Н.
1959 *Загадки русского народа*, Москва.
- Сахаровъ, И. П.
1885 *Сказанія русскаго народа*, С.-Петербургъ.
- Sikimić, B.
1993 *Metodološki problemi etimoloških istraživanja leksike narodnih umotvorina na srpskohrvatskom jezičkom materijalu, doktorska disertacija*, rukopis, Beograd.
- Sikimić, B.
1994 *Apelativizacija na materijalu srpskohrvatskih narodnih zagonetaka, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 22/2*, Beograd, 319—326.
- Sikimić, B.
1994a *The etymological magic and the etymology of text, The Magical and Aesthetic in the Folklore of Balkan Slavs*, Belgrade, 77—84.
- SP
1974—91 *Słownik prasłowiański, A—E, I—VI*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Srećković, J. L.
1894 *Srpske narodne zagonetke, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 1/4.
- Stakić, V.
1887 *Srpske narodne zagonetke, Bosanska vila*, Sarajevo, 238—239.

- Стојкова, С.
1970 *Български народни гатанки*, Софија.
- Судник, Т. М., Цивьян, Т. В.
1980 К реконструкцији одного мифологического текста в балто-балканској перспективи, *Структура текста*, Москва, 240—285.
- Ulanowska, S.
1982 Łotysze Inflant polskich a w szczególności z gminy Wielońskiej powiatu Przeżyckiego, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XVI*, Kraków, (104—218).
- Волоцкая, З. М.
1983 Лексика болгарских загадок (опыт составления семантического словаря загадок). *Славянское и балканское языкознание, Проблемы лексикологии*, Москва, 187—204.
- Волоцкая, З. М.
1989 Наблюдения над славянскими загадками с окказиональными номинациями, *Советское славяноведение 1*, Москва, 55—64.
- Волоцкая, З. М.
1991 Прием словотворчества в загадках славянского региона, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 28*, Warszawa, 189—203.
- Vuković, M.
1890 *Sbirka zagonetaka*, Zagreb.
- Zovko, I.
1930 *Zagonetke, Zbornik za narodni život i običaje XXVII*, Zagreb, 151—157.

Summary

Biljana Sikimić

SOME SPECIFIC FEATURES OF SERBO—CROATIAN RIDDLES IN SLAVONIC CONTEXT

Hitherto linguistic and semiotic analyses of Slavonic folklore texts do not include Serbo-Croatian riddles to an adequate extent. This is mainly due to the absence of a comprehensive corpus. The aim of this paper is to suggest importance and necessity of further study of Serbo-Croatian riddles in this context.

Etymological procedure for every single riddle-word should comprise several levels:

1. riddle variant level in which the lexeme was recorded,
2. single language riddle model which includes all the accessible variants,
3. Slavonic corpus of the riddle-model, which then points at the need for reconstruction of the text-model on the Slavonic level.

The treatment should bear in mind the specific features of the other small folklore forms. Further analysis reveals specific Slavonic word formative patterns on both lexeme and text modelling levels.